

BESZÉLGETÉS SZALAY PÉTERREL

A rendszerváltás nagy generációja

BENKE ATTILA

SZALAY PÉTER DOKUMENTUMFILMJE, A NINCS PARANCS! A VASFÜGGÖNY LEBONTÁSÁNAK ESEMÉNYEIT ÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGÉT IDÉZI EMLÉKEZETÜNKBE.

Az 1989-es fordulat nemcsak a magyar kollektív emlékezetben elmentmondásos, de a történészek is gyakran „rendszerváltozást” használnak a „rendszerváltás” helyett. Az viszont vitathatatlan, hogy az európai változásokat Magyarország elősegítette, meggyorsította. Szalay Péter, Balázs Béla- és Schiffer Pál-díjas filmrendező küldetésének tekinti, hogy erre felhívja a magyar társadalom és a világ figyelmét, több filmjében (*Határeset*, *Odaát*) foglalkozott a témával annak emberi oldalára koncentrálni. Legújabb dokumentumfilmje, a *NINCS PARANCS!* ennek a több éves munkának a betetőzése: emlékeztet minket arra, hogy Magyarországnak hatalmas szerepe volt a keletnémet és magyar részvételű, a határátörésben kicsúcsosodó Páneurópai Piknikkel abban, hogy a világot kettéosztó Vasfüggöny leomoljon. A film keletkezésének hátteréről, 1989 újraértékelésének fontosságáról beszélgettünk a rendezővel.

• *Több filmed-is a Páneurópai Piknikről és a Vasfüggöny lebontásáról szól. Mióta érdekel ez a témakör?*

A kolozsvári filmrendező és jóbarátom, Fischer István sokáig élt Aachenben, és amikor 2004-ben hazajött, ajánlott nekem egy *Spiegel*-cikket. Ebben egy német özvegy, Gundula Schafitel története szerepelt, akinek a férje, Kurt-Werner Schulz egy magyar határőrrel dulakodva életét vesztette 1989. augusztus 21-i határátlépési kísérletük során. Ő volt „a Vasfüggöny

utolsó áldozata”. Azonnal tudtam, hogy nekem erről kötelességem filmet csinálni, ez lett a *Határeset*. Nem volt könnyű, mert az özvegy nem akarta felszakítani a régi sebeket. Mégis sikerült rábírnom Gundulát, hogy interjúhassak vele egy szimbolikus helyen, Aachen legmagasabb pontján, ahol összeér a belga, a holland és a német határ. Búcsúzásakor kapott tőlem két repülőjegyet, azaz meghívót Magyarországra, amin igazán meglepődött, és ezután már ő ajánlotta, hogy Johannes-szel, a fiával is találkozom. A fiú azt mondta, hogy ugyanúgy tiltott határátlépést követett volna el, mint apja, mert akkor még nem lehetett tudni, hogy ez a történet a Vasfüggöny lebontásával végződik.

• *Hogyan sikerült megtalálni, és bevonni a történet többi főszereplőjét?*

A határon szolgáló kiskatona esetében csak sejtettem, melyik faluban kell őt keresnem. Nagy Ernő operatőrrel, a film egyik oszlopos tagjával elutaztunk oda, ahol meglepetésünkre a helyi kocsmáros rögtön tudta, kit keresünk. A katona házábanál játékfilmbe illő jelenet játszódott le: amikor kijött a felesége, azzal fogadott minket, hogy „már vártam magukat”. A találkozó alkalmával az egykori határőrnek a kezébe adtam a halott német férfi és az immár csonka család fényképét. Az volt a reakciója, amit a filmben is láthatunk: megrendült, elérzékenyült, közben pedig a felesége átölelte. Ennek ismeretében nem kell különösebben ecsetelni, hogy Schulzhoz hasonlóan a kiskatona is a körül-

mények és a Vasfüggöny áldozata volt, mélyen megbánta tettét, és egyébként Gundula is megbocsátott neki. Mindkettejük számára azért volt fontos a megnyilatkozás, mert végre kibeszélhették a több évtizedre visszanyúló közös traumát. Kurt-Werner Schulz felesége és fia bevallottan is a *Határeset* hatására kezdtek el nyíltan beszélni a családfő haláláról, illetve történelmi szerepéről.

• *A határőr alezredekkel, Bella Árpáddal és Harald Jägerrel hogyan kerültél kapcsolatba?*

Ebben a piknikszervező Nagy László a kulcsfigura, akinek nagy szerepe volt a *NINCS PARANCS!* elkészülésében is. A német tévében látott egy, a határnyitáshoz kapcsolódó műsort, amelyben egyszer csak színre lépett Harald Jäger, egykori keletnémet határőrtsiszt. Nagy László ekkor kereste meg Bella Árpádot azzal, hogy Jäger és az ő története szinte egy és ugyanaz, csak a határ két ellentétes oldalán. Ekkor mondta Bella, hogy „eljött az alezredek ideje”. Sokáig ezzel a címmel pályáztam rengeteg helyre a dokumentumfilmmel. A határőrtszteknek azért is van ebben a történetben fontos szerepe, mert akkor és ott emberek tudtak maradni, és helyesen döntöttek, hozzájárulva ezzel a Vasfüggöny lebontásához.

• *Te miért és hogyan kötödsz 1989-hez?*

Egy nagyon személyes élmény miatt, amelynek viszont magához a rendszerváltáshoz nincs köze. Bármennyire is furcsa, jódarabig csak az NDK-s csajokkal, fiatalkori zenekarommal, a német „turistákkal” zsúfolt kempingekkel és a felnőtté válással azonosítottam ezt az évet. Am miután leforgattam a *Határesetet*, meglátogattam apám sírját, és megakadt a szemem az elhalálozásának évén: 1989. Ott döbbsentem rá, hogy nekem az a küldetésem, hogy felelevenítsem a rendszerváltás sorsfordító eseményeit, hiszen akkor kellett hirtelen felnőnom.

• *Dramai sorsok bontakoznak ki a Nincs parancs!-ban, ám vannak humorosabb epizódjai is. Nem érezted veszélyesnek egy ilyen komoly témánál a humort?*

Sokan félreérthetik a filmben feltűnő katonatiszt szerepét, aki tyúkólat csinál a Vasfüggöny darabjaiból, és viccelődik a határmenti lövöldözésekkel. Am egyrészt egy dokumentumfilmben úgy gondolom, több szemszögből kell bemutatni a főtémát, és ehhez hozzátartozik a rendszer kiszolgálóinak perspektívája

is. Másrészt a hrabali vagy menzeli iróniát, mint a közös „középkelet-európai nyelvet” már a „Csúnya betegség” című többszörös díjnyertes dokumentumfilmem óta használom, mert a legnagyobb fegyver a jól értelmezett humor. 1989 története is tele van ironikus momentumokkal, sőt abszurdításokkal, ez a „Vasfüggönyből tyúkól” egy ilyen, a korszakot és az eseményeket megvilágító abszurdítás: a katonatiszt míg a csirkéit védelmezte a Vasfüggönyből épített ólálal, addig korábban a kerítés által elválasztott emberekre lövöldözött.

• *Mit gondolsz, a filmed hozzágégheti-e a magyar társadalmat ahhoz, hogy átértékelje, sőt identitáserősítő „nemzeti mítoszként” értelmezze 1989-et?*

Mindenekelőtt szeretném hangsúlyozni, hogy engem a történet emberi, és nem a politikai oldala érdekelt. Hogy milyen hatása lesz a filmemnek, azt nehéz megítélni. Mindenesetre célom a kibeszéletlen traumák feldolgozása mellett valóban egyfajta „mítoszteremtés” is: hogy a Vasfüggöny átszakításának, illetve a mi közös Európánk megteremtésének eufóriáját átadjam a nézőknek, és megmutassam, hogy akkor milyen hétköznapi hősök – a piknik szervezői, a határátkelők és az őket segítő határőrök együtt – vállaltak jelentős szerepet a rendszerváltásban az akkor megerősödő ellenzéki

pártok mellett. Ők jelentik „1989 nagy generációját”. A piknikszervező Nagy László szokott élni azzal a hasonlattal, hogy akkor már a lufi durranásig fel volt fújva, de a magyar határnyitás kellett ahhoz, hogy ki is pukkanjon. Szóval, ha sokat hibáztunk is történelmünk során, de 1989-re mi, magyarok igen is büszkék lehetünk, hiszen hősökre mindig szükségünk van.

Emellett azt is küldetésemnek érzem, hogy 1989 emlékezetét átadjam a fiatal nemzedéknek, azaz a filmet eljuttassam iskolákba. A fiatalság sajnos nem igazán fogékony a történelemre, holott nagyon fontos lenne megszólítani őket ebben a témában. Viszont tapasztalatom szerint, ha egy hozzáértő tanár bemutatja nekik a korszakot, akkor a dokumentumfilmben kibontakozó emberi drámák meg tudják érinteni a tizenéves diákokat is.

• *A film végén párhuzamba kerül 1989. és 2001. szeptember 11-e. Kifejtenéd bővebben, miért lehet összehasonlíthatni a rendszerváltó határnyitást és az „új világrend” kezdetét jelentő terrorcselekmények napját?*

Amellett persze, hogy mindkettő 9/11, ez egy mementó is. Mementó abban az értelemben, hogy milyen hirtelen változhat meg egy teljes világrend, illetve milyen hirtelen kialakulhat a félelem évtizedei után az eufória (1989), vagy

éppen fordítva, a félelem új korszaka (2001). Továbbá ez a párhuzam egyfajta figyelmeztetés is azzal kapcsolatban, hogy mennyire törekeny az a demokrácia, amelyet 30 évvel ezelőtt kivívtunk magunknak. Egyébként pont a szeptember 11-és összehasonlítás miatt kezdtek el érdeklődni az amerikaiak a *NINCS PARANCS!* iránt, mert ők erről az oldalról tudnak kötődni a filmhez. Számukra a 9/11 a nagy, vízváltató trauma, bizonyos szempontból ezzel összefüggésben érthetik meg, mit jelent nekünk az 1989. szeptember 11-i határnyitás.

• *Külföldön is tervezitek bemutatni a Nincs parancs!-ot?*

Igen, amellett, hogy Magyarországon moziforgalmazásba kerül, és „roadshow” keretében vidékre is elvisszük, külföldön is bemutatjuk. A Konrad Adenauer Alapítvány jóvoltából hamarosan Németországban is bemutatathatjuk a német nyelvű változatot. Továbbá az amerikaiak mellett az oroszok is érdeklődtek már, mert ők is megtalálták ebben a közös vonatkozási pontokat. Tehát valószínű, hogy a film több nemzetközi fesztiválon is szerepelni fog a német tematikus bemutakozásokon túl. Ebben a támogatást adó Nemzeti Filmintézet és a Balassi Intézet segítségével is számíthatunk.

• *Milyen „fekete foltjai” vannak még történelmünknek, amelyekről szeretnétek filmet készíteni?*

Nagyon fontos számomra a határon túli magyarok, kiváltképp a kárpátaljaiak történelme, és még inkább az erdélyi ötvenhat, ami máig ritkán emlegetett, kibeszéletlen téma. Ez utóbbit már érintettem a kolozsvári Dávid Gyula irodalomtörténészről (93 éves) készült portréfilmben, a *Néhány mondat a szabadságról*-ban. Izgalmasak számomra az olyan képzőművészek is, mint Bukta Imre, aki hidat alkot vidék és város között. Nagy álmom még Csíkszentmihályi Mihály pszichológus „flow-elméletéről” készíteni egy költői és átélhető filmet, amely szintén egyszerre világszóló és hungarikum. Végül van egy filmtervem, ez is történelmi témájú, a Nyugati-téren játszódik, és egy nagyon határozott filmnyelvi koncepció szerint épül fel, történelmünk 100 éve jelenik meg benne szórakoztató stílusban. •

Szalay Péter:
Nincs parancs!



LOBENWEIN TAMÁS FELVÉTELE